

PAPER DETAILS

TITLE: ÇARLIK RUSYA'SINDA BİR KIRIMLININ MÜCADELESİ

AUTHORS: Savas Veli YELOK,Zaynabidin ABDIRASHIDOV

PAGES: 171-189

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/621689>

ÇARLIK RUSYA'SINDA BİR KIRIMLININ MÜCADELESİ

Dr. Öğr. Üye. Savaş Veli YELOK*

Dr. Zaynabidin ABDIRASHIDOV**

ÖZ

XIX. yüzyılın sonlarında iç Rusya'daki Tatarlar arasında şekillenen ve yayılmaya başlayan reform hareketleri, ülkede Müslümanların yaşadığı diğer bölgeleri de hızla etkilemeye başlar. Rus İmparatorluğu'nda yaşayan Türklerde millî matbuat ile yeni edebiyatın ve edebî dilin şekillendirilmesinde önemli hizmetleri olan İsmail Gaspıralı, eğitim ve öğretim sisteminin yanı sıra toplumda yapılması gereken reformlara da dikkat çeker; Müslüman toplumuna istikrarlı bir yaşam kazandırmayı amaçlar ve onları devrin talepleri doğrultusunda gerekli değişikliklere hazırlamayı planlar. *Rusya Müslümanlığı* adlı kitabında Rus hükûmetinin, kendi yönetimindeki Müslümanların dili, dini ve eğitimi ile onların kendileriyle ilgili diğer konularda nasıl bir siyaset takip etmeleri gerektiğini anlatır; bu konulardaki görüş ve tekliflerini dile getirir. Çar hükûmeti, Gaspıralı'nın önerdiği eğitim sistemine tamamen karşıdır ve bu konudaki tavrı oldukça serttir. Onlar neredeyse bütün dikkatini onun yayıncılık ve toplumsal faaliyetlerine verir, özellikle de *Tercüman* gazetesine yoğunlaşırlar. Bu gazete, Çarlık Rusya'sının neredeyse bütün makamlarınca *Rusya'daki Panislamizm hareketinin en önemli kuruluşu* olarak değerlendirilir.

Anahtar Kelimeler: Gaspıralı, Ceditçilik, Yeni Usul, Tercüman, Ostroumov, Panislamizm, Çar hükûmeti.

THE STRUGGLE OF THE CRIMEAN TATAR IN THE TSARIST RUSSIA

ABSTRACT

A reform movement formed in the last quarter of the 19th century among the Tatar Turks in the inner Russia began to spread rapidly in other Muslim regions of the Russian Empire. Ismail Gasprinski's role and contribution to formation of national media, new literature and literary language of the Turkic peoples of the Russian Empire is indisputable. While Ismail Gasprinski refers to the reforms that should be realized in the society together with the education system, he planned to make a change to the Muslim society in order to give a stable life in accordance with the time. In brochure Russian Islam, published in 1881, Gasprinski tried to show what policy should lead the Russian government regarding the Muslims under its control, their language, religion, education and other subjects, and represents his views and suggestions on this issue. The tsarist government was completely opposed to the education system proposed by Gasprinski and displayed a very strict policy in this regard. The Russian government gave all attention to the publishing and social activities of Ismail Gasprinski, especially to the newspaper Tercüman. Tercüman is considered by all the Tsarist authorities as a major source and most important institution of Pan-Islamism in Russia.

Keywords: Gasprinski, Jadidism, new method, *Tercüman*, Ostroumov, Pan-Islam, tsarist government.

Giriş

İsmail Gaspıralı XX. yüzyılın başlarında sadece Rusya Müslümanları arasında değil, neredeyse Doğu'nun tamamında tanınan şahsiyetlerdendir. XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başlarında yaşanan sosyal ve siyasi olayların merkezinde yer alan Gaspıralı'nın daha hayattayken Türk soylulara istinaden "milletin atası" namını alması boşuna değildir. Rus İmparatorluğu sınırları içerisinde yaşayan Türkler arasında millî

* Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, velisavasyelok@gazi.edu.tr

** Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi, abdirashidov@yahoo.com

matbuatın, yeni edebiyatın ve edebî dilin şekillenmesinde onun katkısı oldukça büyüktür.

Gaspıralı, Çarlık yönetiminin Müslümanların eğitimiyle ilgili yürüttüğü siyaseti ve eğitim politikalarını çok yakından takip etmiştir. Buna mukabil onun adı ve şahsiyeti de hem hükûmetin çeşitli makamlarında görev yapan Rus idarecileri hem de bölgesel yönetimin çeşitli birimlerinde çalışanları tarafından iyi bilinmektedir. Bu sebeple Gaspıralı'nın faaliyetleri, 1880'li yıllardan itibaren Rus İmparatorluğu'nun idaresinde yaşayan Müslümanların eğitimi konusunda fikir ileri süren devlet görevlilerinin dikkatini çekmeye başlar. Onun farklı statülerdeki siyasetçilerle, devletin değişik kademelerindeki yöneticilerle ve Türkistanlı aydınlarla münasebeti incelendiğinde kimi zaman birbirine paralellik gösteren durumları bazen de birbirine tamamen zıt fikirleri görmek mümkündür.

Resmî idarenin temsilcileri onun şahsiyetinde güçlü bir siyasi rakibi, faaliyetlerindeyse Müslüman ahaliyi imparatorluğa karşı mücadeleye çağırabilecek potansiyeli görmüşlerdir. Ancak bazı durumlarda resmî idarenin temsilcilerinin ona karşı tamamıyla olumsuz kanaatte olmadığı noktaları da görmek mümkündür. Bunun yanı sıra Türkistanlı aydınların faaliyetlerine bakılarak onlar, yenilikçi ve gelenekçi olarak ikiye ayrılacak olursa her iki grubun da Gaspıralı'nın şahsiyetine ve faaliyetlerine bakışlarında birbirine tamamen zıt değerlendirmelerin olduğu görülür. Bu durum hem aydınlar arasında hem de yerel idare temsilcilerinde mevcuttur. Dolayısıyla çeşitli makamlarda çalışan yerel idareci ve aydınlardan bazıları onu, milletin “yol göstericisi”, bazı din adamları da dinî değerleri ortadan kaldıracak “bidatçı” olarak görmüşlerdir.

Bunlar birlikte ele alındığında, resmî idarecilerin ve yerel aydınların Gaspıralı'nın şahsiyeti ve faaliyetleri konusundaki değerlendirmelerinin biraz karışık görünmesi mümkündür. Tarihî belgelerde ve çeşitli kaynaklarda bu durumun bazı yönlerini aydınlatmak için yeterli derecede delil bulmak ve bunları ispat etmek oldukça zordur; çünkü bu mahiyette belgeler fazla değildir. O, daha hayattayken kendisine karşı dostane yaklaşımların yanında düşmanlığı, hakkını teslim etmenin yanında iftirayı, sevginin yanında nefreti gördü. Çeşitli arşiv ve kütüphanelerden bulunup yayımlanan Gaspıralı'nın yazışmaları ve onunla ilgili diğer kaynaklar incelendiğinde, onunla aynı düşünceleri paylaşanlardan bazılarının bile kimi zaman ona karşı haksız bir tavır takındıklarını görmek mümkündür.

Hareketin Temel Planı: Rusya Müslümanlığı

XIX. yüzyılın son çeyreğinde Rusya'daki Tatarlar arasında şekillenen ve yayılmaya başlayan “ıslahat” hareketi, Rusya sınırları içindeki Müslüman bölgelerinde de hızla yayılmaya başlar. Bu hareketin gelişmesinde ve yayılmasında, iç ve dış faktörlerin etkisi fazladır. Ostroumov'un belirttiğine göre Türkistanlıların hayatı durgun değildir. Aksine bu, sadece doğal tesirlere değil, yapay tesirlere de bağlı olarak değişip gelişmektedir. Ostroumov, *Ceditçilik* adıyla tanınan ıslahat hareketini devletin menfaatleri doğrultusunda tanımlamaya, bunun esas ve amaçlarını tespit etmeye çalışan ilk Rus siyasetçisidir. O, bununla ilgili düşüncelerini şöyle ifade eder:

İmparatorluk idaresinde yaşayan yerel halkların hayatı yavaş da olsa ilerlemeye başladı. Bu durum, sadece doğal faktörlerle değil aynı zamanda yapay

tesirler sonucunda meydana geldi. İkinci tesir, geçen yüzyılın [19. yüzyılın] 70'li yıllarında peyda oldu ve Tatar aydınları arasındaki bu hareketin farkına Rus yetkililer varamadılar. Bu grup, mahallî eğitimi (mektepe ve medreseler) **ele geçirmeye** ve buna **kendi amaçları** esasında yön vermeye çalıştılar (Ostroumov 1910a: 148).

Ceditçiliğin ortaya çıkması da işte bu eğitim reformuyla doğrudan ilişkilidir. Musa Bigiyev'in (Bigiyev 1912: 71) ifadesiyle *Cedit, yeni usulde eğitim verme taraftarı* demektir. Gaspıralı, eğitim sahasında, bilhassa Müslüman toplumunda, yapılması gereken reformları anlatırken, Müslüman toplumuna istikrarlı bir hayat kazandırmayı, onları modernleştirmeyi ve devrin talep ettiği yeniliklere hazırlamayı amaçladığını belirtir ve bu mahiyetteki ıslahatların başarısının doğrudan doğruya okulların niteliklerine bağlı olduğuna dikkat çeker (Lazzerini vd. 1992: 151-166, 163-164; Baldauf 2001: 44-45). Gaspıralı'ya göre (1912: 190), *milletin en çok ihtiyaç duyduğu şey mektep ve eğitimidir. Milletın geleceği de mektep ve eğitime bağlıdır: Hâkim bir milletın mahkûm hâle gelmesi, mahkûm bir milletın yok olup gitmesi mektepsizlikle başlar*. O, bu konuya ilk defa *Rusya Müslümanlığı* adlı eserinde dikkat çekmiş ve *Rusya'daki Müslümanlara yeni bir hayatı, Rus dilinin ya da onların ilmî esaslara dayanan eğitimin sisteminin veremeyeceğini, muhtemelen bunun Müslümanlara en kolay ve tesirli mahiyette verilecek eğitimle sağlanabileceğini* (Gasprinskiy 1881: 38-39) düşünmüştür.

Ostroumov'un çalışmaları doğrudan doğruya Rus olmayan nüfusun eğitimiyle ilgili olduğu için o, Müslüman aydınların eğitim sistemini **ele geçirme** ve bunu **kendi amaçlarına göre** düzenlemelerine engel olmuştur. Çar hükûmetinin kendisine tevdi ettiği görevlerden dolayı Ostroumov, Gaspıralı'nın teklif ettiği ve yaymaya çalıştığı yeni usuldeki okulları bütün yönleriyle araştırıp incelemiş, bu usulün yayılmasını dikkatle takip etmiştir. Gaspıralı'nın kendisi ve faaliyetleri sadece Ostroumov'un değil muhtemelen bütün Rus hükûmetinin de dikkatini çeken bir konu hâline gelmiştir.

Çalışmalarının esas hâline gelen *Rusya Müslümanlığı* adlı eserinde İsmail Gaspıralı, Rus hükûmetinin idaresindeki Müslümanların dili, dini ve eğitimi için nasıl bir siyaset takip edilmesi gerektiği konusundaki düşüncelerini dile getirir ve eserin sonunda bu konudaki görüş ve tekliflerini ortaya koyar. Gaspıralı'nın bu eseri Taşkent'te yankı uyandırmış ve üzerinde ciddi muhakemeler yapılmıştır.

Çarlık Rusya'sında her öğretim yılının başında Türkistanlı öğretmenlere yol göstermek amacıyla toplantılar yapılmaktadır. Bu mahiyette 30.08.1882 tarihinde *Türkistan Öğretmenler Seminerinin* yıllık toplantısı yapılır. Bu toplantının diğerlerinden farklı bir yönü vardır. Begali Kasimov'a göre bu toplantıdaki asıl amaç, Gaspıralı'nın *Rusya Müslümanlığı* adlı eserinde ortaya konulan problemler ve bunların çözümü için teklif edilen önerilerin tartışılmasıdır (Qosimov 2002: 19 - 20). Toplantıda başkonuşmacı olarak M. A. Miropiyev bir konuşma yapar (Miropiyev 1883: 134 - 145). O, bu toplantıdan iki yıl sonra burada yaptığı konuşmasının adını biraz değiştirir bunu *Rus* adlı dergide 1884 yılında yayımlar (Miropiyev 1884: 24 - 41). Yazıdan anlaşıldığına göre söz konusu toplantı doğrudan doğruya Gaspıralı'nın *Russkoye Musulmanstvo* adlı eserinin tahlil ve değerlendirmesine tahsis edilmiş, toplantıda bu eserde ortaya konulan düşüncelerin eleştirilmesine ve eserdeki tekliflerin reddedilmesine yoğunlaşmıştır. M. A. Miropiyev (1884: 141) bu toplantıdaki konuşmasında, *Rusya sınırları içerisindeki Müslüman toplumunun eğitiminin esasının*

birincil ve en önemli ilkesinin onların Ruslaştırılması olması gerektiğini vurgular. Bu düşünce, Gaspıralı'nın Rus idaresindeki Müslümanlara yönelik yürütülen asimilasyon siyaseti hakkındaki fikirlerine tamamen zıttır ve bu nedenle o, Gaspıralı'nın söylediklerini bütünüyle reddetmiştir.

İsmail Gaspıralı (1881: 4-6) Rusya'nın Türkistan'daki *büyük medenileştirme misyonunun konu ve mahiyetinin kadıyı kaymakama, naibi emire, beyliği bölge ve vilayete* dönüştürmekten ileriye gitmediğini söyler, bunun ispatı için de imparatorluğun çeşitli yerlerinde yapılan işleri örnek gösterir. Gaspıralı'nın (1881: 4-6) Rusya'nın bu misyonu çerçevesinde yaptıklarının sonuçları için "*Müslümanların terakki ve medenileşmeye gitmemesi, gerçekten de teessüf verici bir durum değil mi?*" sorusunu sorması, bazı Rus yetkililerin dikkatini çekmiştir.

Miropiyev'in (1884: 24 – 41)... *bizim, büyük bir tarihî öneme sahip olan işe, Avrupa medeniyetini Asya'ya getirmeye daha çok önem vererek çalışmamız lazım*, demesi Gaspıralı'nın iddialarını kabul ettiğine delil olabilir. Yine o, yönetici milletin, idaresi altındakileri kaybetmemek için her zaman gerekenleri yapmak zorunda olduğunu söyler ve devleti, bu işi yapmaya iki şeyin yani, Rus vatandaşlarının dökülen kanı ile iç ve dış güvenlik konusunun, mecbur ettiğini özellikle belirtir. Miropiyev (1884: 136-137) ayrıca ülke birliğini sağlamada Rusların medenileştirme misyonunun asıl amacının, Türkistanlıların Hristiyanlaştırılmasında ve devlete boyun eğmesinde önemli rol oynadığını da ifade eder. Onun bu düşünceleri Rusların Müslüman ahaliye yönelik izlediği yahut izlemesi gereken siyasetin, Gaspıralı'nın önerdiği iş birliği esasında değil, asimilasyon esasında yürütüldüğünü teyit eder (Batunskiy [Erişim: 21.11.2007]).

İsmail Gaspıralı'nın asıl amacı olan millî okulların ıslahının, Türkistanlı *aydınların önerdiği İslam kaidelerini esas alan eğitim sistemiyle* gerçekleştirme düşüncelerinin Rus devlet siyasetine tamamen zıt olduğunu Miropiyev yukarıda dile getirilen düşünceleriyle ispatlamaya çalışır. O, *İslam kaideleri esasında oluşturulan modern eğitim sisteminin yerine, mevcut Müslüman okullarına daha çok misyoner öğretmen göndermeyi, esas ve usulleri devletçe belirlenen çerçevede eğitimin yapılması gerektiğini* dile getirir. Yine o, Müslüman okullarında uygulanacak böyle bir usulün, *Rus olmayan Müslümanların eğitimi konusunda devlet siyasetinin ikinci önemli ilkesi olması; İslam'ı, açıkça söylenecek olursa, Müslümanların, genel olarak bütün dinî faaliyetleri reddetmek olması gerektiğini* (Miropiyev 1884: 141 - 145) savunuyordu. Burada, yerel okul ve medreseler ile Müslümanlığı reddetme siyasetinin, bilhassa Türkistan'da, *Türkistan Genel Valiliğinin* teşkil edildiği dönemden başlayarak bu valiliğin kurucusu kabul edilen Kaufman'ın belirlediğini ve bu siyasetin de 1905 yılına kadar devam ettirildiğini hatırlamak, yerinde olacaktır (Ostroumov 1910a: 139-160; Gaspıralı 1910: 37; Gaspıralı 1911: 20).

Çarlık döneminde, Türkoloji alanındaki önemli bilim adamlardan biri olan V. Bartold, Ostroumov'a gönderdiği mektuplarından birinde, misyonerlerin yukarıda ifade edilen düşünceleri hakkındaki değerlendirmelerini şöyle dile getirir: *Rusya'da Hristiyanlık daha yeni kök salmaya başladığında İslam, Türkistan ahalisinin kanına sinmişti, misyonerlerin bu konuda büyük bir iş başarabilmesi oldukça zor* (Bartold 1911: 192-193). Bartold bu kanaatiyle Türkistanlı Müslümanları Hristiyanlaştırmak suretiyle gerçekleştirilmek istenen Ruslaştırma siyasetine karşı çıkar. Gerçekte de,

misyonerlerin bu faaliyetleri bölgede genel olarak yapılamamıştır. Aksine, Rusya'dan göç ettirilerek Türkistan'a gönderilen Rusların bir kısmının çok geçmeden İslam dinini kabul etmeye başlamalarına Ostroumov'un kendisi de şahıdır (Ostroumov 1910: 153).

Rus hükûmet birimlerinde, N. İlminski ve onun yakın takipçileri olan N. Ostroumov ve M. Miropiyev'in teklif ettiği Müslümanları Ruslaştırma siyasetini onaylamayan yetkililer de vardır. Onlar hükûmetin milliyetçilik siyasetini destekleseler de Ruslaştırma siyasetine kesinlikle karşı olmuşlardır. Bunlardan biri olan S. Y. Vitte'ye (1997: 73 - 74, 78) göre, Asya'daki Türkistanlılara yönelik Ruslaştırma siyasetinin başarısızlığının ana sebebi, buradaki Rus siyasetçilerinin iki şeyi, yani Türkistanlıların hayat tarzını ve dinini dikkate almamalarıdır.

“Yeni Usul” Mektep İçin Mücadele

İsmail Gaspıralı'nın kendi fikir ve gayelerini gerçekleştirme ve yayma konusundaki yöneldiği esas yer, Türkistan coğrafyasıdır. O burada, amacına ulaşmak için Kırım'da uyguladığı usulden yararlanmaya çalışır. Bu sebeple işe mektep ve medreselerin ıslahından başlamakla karar veren Gaspıralı konuyla ilgili düşünce ve tekliflerini, Türkistan Genel Valisi A. B. Vrevski'ye gönderdiği mektupta (Gasprinskiy [Erişim: 17.08.2008]) dile getirir. Mektubunda özellikle Miropiyev'in düşündüğünden farklı olarak mahallî okullarda İslam'ı esas alan eğitimin muhafaza edilmesinin gerekliliği üzerinde duran Gaspıralı, yapılan ıslahatların başarıya ulaşmasının da bununla mümkün olacağına dikkat çeker. Mektubunda Türkistanlıların dinlerine Rus yönetiminin müdahale edileceği endişesine kapılmaları hâlinde herhangi bir yeniliği hiçbir zaman kabul etmeyeceklerini de dikkate almaları gerektiğini anlatmaya çalışır (Gasprinskiy [Erişim: 17.08.2008]).

Gaspıralı, amacına ulaşabilmek için yaptığı planın ilk aşaması olarak Müslümanların mektep ve medreselerinde okutulan derslere Rus dilini eklemeyi ister. Bununla o, hem Türkistan'daki Rus yönetiminin güvenini kazanmayı hem de Türkistanlıların bu dili öğrenmesini istemektedir. O, Vrevski'ye yazdığı mektubun birinci kısmında, yerel Müslümanlara ait mektep ve medreselerdeki mevcut eğitim sisteminin diğer bölgelerdeki Müslümanların eğitim öğretim kurumlarındaki gibi olduğunu belirtir ve bunlardaki düzeni genel olarak izah eder. Mektubun ikinci kısmında doğrudan doğruya maksadını... *Rus dilinin Müslümanlar arasında yaygınlaştırılması meselesinin okullardaki eğitimin sadeleştirilmesiyle yapılabileceğini, dolayısıyla bunun da 'daha kolay bir yöntem'le sağlanması gerektiği* (Gasprinskiy [Erişim: 17.08.2008]) şeklinde açıklar ve bu *kolay yöntemin nasıl uygulanacağı* konusunda da şunları teklif eder:

1. Yeni usulde hazırlanan ders kitaplarını bu okullardaki öğretmenlere dağıtmak,
2. Yeni usulü yaygınlaştırmak; bunun için söz konusu yöntemi uygulayan okulların sayısını artırmak, bu tür okulların açılmasını halk arasında teşvik etmek,
3. Bu tür okullara öğretmen yetiştirmek için mevcut medreselerden bazılarını *yükseke* [yüksekokula] dönüştürmek için ıslah etmek,
4. Islah edilmiş bu yüksekokulların öğrencilerine zorunlu askerlik hizmeti çerçevesinde ayrıcalıklar vermek ve onları dinî idarelerin yaptığı sınavlardan muaf tutmak,

5. Yüksekokulların müfredat programını, Rus dilini, kanunlarını ve pedagojisini yeterli derecede öğretilecek şekilde yeniden tanzim etmek.

Gaspıralı'ya göre bu düzenlemeler esasında tahsil alıp mezun olan öğretmen adaylarının yeni usul okullarda görevlendirilmesi için onların mahallî eğitim öğretim kurumları yönetiminin ve Müslüman dinî idaresinin temsilcilerinin yapacakları sınavlarda da başarılı olmaları gerekiyordu. Bu, yeni usul okullarda öğretmenlik yapacakların hem İslami usulde hem de Rusça eğitim verebilmeleri anlamına geliyordu. Mahallî okullarda eğitim öğretimin yürütülme esaslarının bu çerçevede düzenlenmesi ve buralara Müslümanlardan öğretmen tayin edilmesi, yerli halk arasında İslam dininin bozulmayacağı inancını güçlendirecek, bu da onların devlete olan güvenini tesis edecekti. Gaspıralı, yeni usulünün mahiyetini “Başlangıç mekteplerinde hâlihazırda altı yıl olan öğretim süresini iki yıla indirmek, kalan sürede de Rus dili ve kültürünü öğretmektir; gerçekleştirilen ıslahatın esası da yeni mekteplerdeki başlangıç eğitiminin Türkistanlıların ana dilinde olması ve buralarda görev yapacak öğretmenlerin de onların temsilcilerinden atanmasından ibarettir.” (Gasprinskiy [Erişim: 17.08.2016]) diye açıklar. O, Türkistan Genel Valisinin bu konuda Odesa Genel Valisi H. H. Roop'u örnek alacağını ummuştur.

O, yapmak istediği şeyleri bütün yönleriyle düşünmüş, hatta bunların uygulamasını Kırım'da yapmış ve başarılı sonuçlar almıştır. Durum böyle olsa da Türkistan Genel Valiliği, onun asıl gayesinin ne olduğunu çok iyi biliyordu. Bu nedenle Vali Vrevski, meselenin çözümünü, konunun sorumlusu Ostroumov'a ve bölgenin uzmanı V. P. Nalivkin'e havale etti.

Türkistan'ın genelindeki eğitim öğretim işlerinin sorumlusu Ostroumov, Gaspıralı'yı bilhassa Müslümanların eğitim ve öğretim meselelerinde kendisinin asıl rakibi olarak görüyordu. O, Gaspıralı'nın mektubunu okuduktan sonra konuyla ilgili değerlendirmeler yapar. Onun Ruslara akıl vermesini hayretle karşılar ve (...) *bu meselenin [Müslümanların eğitim ve öğretimi] Türkistan'ın yerli ahalisiyle doğrudan alakası yoktur; bu konu, görevli olmayan birisinin üzerinde düşünmesine ve değerlendirme yapmasına izin verilemeyecek bir iştir*, hükmünü verir (Gasprinskiy [Erişim: 17.08.2008]). Ostroumov'a göre, Gaspıralı'nın konuyla ilgili tekliflerinin hem Eğitim Bakanlığı hem de Türkistan'daki yerel eğitimin düzenlenmesinde tavsiye olarak kabulü mümkün değildir (Xolboyev 1995: 42). Ayrıca o, Türkistan'daki yerli ahalinin hangi usulde eğitim göreceğini Gaspıralı'nın değil, bölgedeki eğitim şubesinin bileceğini de dile getirir. Onun kanaatine göre Türkistan'daki okullarda yürütülen eğitimin sadece Türkistanlı aydınların idaresine bırakılması, gerçekleşmesi hiçbir şekilde mümkün olmayacak bir iş (Xolboyev 1995: 43), Rus kökenli öğretmenler olmadan Rusçanın öğretilmesi de mantığa zıt gelen bir durumdur. Değerlendirmelerinde bunlarla yetinmeyen Ostroumov, ayrıca Gaspıralı'yı da Müslümanlarla Ruslar arasında nifak çıkarmak ve bunları birbirinden ayırmaya çalışmakla suçlar. Ostroumov, meslektaşları Miropiyev'in de fikirlerini destekleyerek insanlık tarihinde, hâkim bir milletin bir başka milletin kendisine yaklaşmasını ve kendisiyle birleşme sürecini, hükümlerle düzenleyerek gidişatı farklı bir milletin eline teslim ettiğinin tarihte hiç görülmediğine de dikkat çeker ve değerlendirmelerini şöyle bitirir: *Ülkenin müstemlekeye çevrilmesi, Türkistanlıların Ruslaştırılmasına hizmet etmelidir. Bu, onları Ruslara ve Rusya'ya yaklaştırmak için en kolay ve doğru olan yoldur.* (Xolboyev 1995: 42) Ostroumov'un bu

değerlendirmesi, Miropiyev'in Gaspıralı'nın *Rusya Müslümanlığı* adlı kitabı hakkındaki düşünceleriyle örtüşmektedir.

V. Nalivkin de Ostroumov'un fikirlerini desteklediğini şöyle ifade eder: *Türkistan'da eğitim alanında uyguladığımız siyasette Gaspıralı gibi bir şahsın fikirlerine itibar edilmesi durumunda, bundan Rus hükûmeti son derece pişman olacaktır* (Xolboyev 1995: 42). Nalivkin'e göre *Gaspıralı güvenilir biri değildir, çünkü o yayımladığı Tercüman gazetesi vasıtasıyla, Rus siyasetine karşı düşüncelerini açık açık dile getirmektedir* (Lazzerini 1973: 31). Türkistan Valisi Vrevski bu iki Rus memurun değerlendirmelerine dayanarak Gaspıralı'nın mektubuna yanıt vermemeyi tercih etmiştir (Qosimov 2002: 23).

Adeeb Khalid'in tespitine göre (1998: 179) Rus yetkililerince Gaspıralı'nın Türkistan bölgesinin şartlarına vâkıf olmadığı ve Kırım Tatarcasında yazılan ders kitaplarının da Türkistan'da neredeyse hiç bilinmediğine hükmedilmiş, dolayısıyla onun bu teklifleri makul bulunmamıştır. Kanaatimizce de bu iddia kısmen doğrudur, çünkü o dönemde Gaspıralı, Türkistan'daki durum ve şartlardan tam manasıyla haberdar değildir. Gaspıralı'nın kendisi de bu konuda *Tercüman gazetesi*nde birkaç defa yazmış, hatta Türkistanlı aydınlardan Türkistan'la ve burada yapılan işlerle ilgili daha çok yazmalarını rica etmiştir. Gaspıralı'nın ders kitapları konusuna gelince, kuşkusuz yeni usul okulların yeterli derecede yaygın olmadığı bir dönemde, onun kitaplarının Türkistan'da yeterince tanınmıyor olması ve öğretmenler tarafından da bilinmemesi daha muhtemeldir. Gaspıralı'nın Türkistan yönetimine gönderdiği mektuptan da anlaşılacağı üzere o, önce yeni usul okulları yaygınlaştırmayı amaçlamıştır. Bu okulların açılması sonrasında ders kitaplarına ihtiyaç duyulacak ve sonuçta onun kitaplarına başvurulacaktı. Kaldı ki daha sonraki dönemlerde Türkistan'ın bazı bölgelerinde Gaspıralı tarafından hazırlanan ders kitapları yerel lehçelere tercüme edilerek yeni usul okullarda sık sık kullanılmış, bu kitapların süreç içerisinde temel ders kitapları hâline geldiği görülmüştür (Gaspıralı 1897: 17).

Rus İmparatorluğu'ndaki En Önemli Müslüman “Rakip”

Çarlık yönetiminin Türkistan'daki temsilcileri, İsmail Gaspıralı'nın teklif ettiği eğitim sistemine başından itibaren tamamen karşıydılar ve bu konuda çok sert bir siyaset izlediler. Öyle ki Rusya İçişleri Bakanlığı, 1900 yılından sonra ülkedeki Müslümanlarda görülen yenileşme hareketlerinin doğuracağı tehlikeyi de anlamaya başlamıştı. Bizzat İçişleri Bakanı'nın teşebbüsüyle vilayet valilerine Cedit Hareketi'nin mahiyeti ve bölgedeki faaliyetleri, Müslümanların buna karşı tutumu ve destekleri hakkında bilgi toplamaları için gizli bir talimat gönderilir (Farxshatov 2000: 132). Türkistan Genel Valiliği bu talimat için Ostroumov'u görevlendirir (Yusupov 1995: 86; Sodiqov vd. 2000: 260). Bu görevlendirme esasında yapılması istenilenler, gönderilen yazıda şöyle açıklanmaktadır:

Ülke Genel Valisinin emriyle İçişleri Bakanlığının cari yıl [1900 yılı, Yelok-Abdiraşıdov] 31 Aralık tarih 13444 sayılı gizli talimatını size gönderiyorum. Sayın Valinin göndereceği cevap için sizden Rusya'daki Tatarlar arasında hızla yayılan ıslahat hareketinin konusu ve mahiyeti hakkındaki fikir ve değerlendirmelerinizi göndermenizi rica ederim (Turdiyev [Erişim: 20.02.2007]).

Bunun için hazırlanan bilgilendirme metninde, Merkezî hükûmetin Emniyet Dairesinden alınan bilgilere dayanarak son yıllarda Tatar edebiyatında peyda olan yeni akımın Rus devletinde yaşayan 14 milyonluk Müslüman halkın yüzyıllar içerisinde şekillenmiş hayat tarzlarını tamamıyla değiştireceği konusundaki endişeler dile getirilmiştir. Emniyet Dairesinin bildirdiğine göre bu hareketin 1884'te Kırım'da Gaspıralı'nın Müslüman çocuklarının Tatar Türkçesi ve Arapça okuma yazmayı öğrenmelerini ve öğrenim görmelerini kolaylaştırmak için Avrupa'daki fonetik biliminin esaslarından hareketle hazırladığı *Hâce-yi Sıbyân* adlı kitabın neşredilmesiyle başladığı, bu usulle Müslümanlara ait okullardaki öğrenim süresinin kısaltılmasının amaçlandığı özellikle vurgulanmıştır. Söz konusu metinde, bu küçük kitabın Tatarlar arasında oldukça yaygınlaştığı ve bu zamana kadar Tatarların tamamının eğitimini kendi uhdelerinde tutan mollaları geri plana attığı da özellikle belirtilmiştir. Bunların yanı sıra söz konusu kitabın tesiriyle Müslümanlar arasında ıslahat hareketinin ortaya çıktığı, onların da geleneklere sadık olanlar ve Müslümanların hayatını ıslahat gayeleri çerçevesinde şekillendirmek isteyenler olarak iki gruba ayrıldığı, daha da önemlisi bu iki grup arasındaki mücadelenin birdenbire güçlenip bu mücadelenin millî, toplumsal ve medeni boyut kazandığına dikkat çekilir. "Eski"nin taraftarlarının, diğer grubun temsilcilerini cezalandırmak amacıyla Rus idaresinin yardımından faydalanmak istediği de bu talimatta açıkça ifade edilmiştir (Turdiev [Erişim: 15.08.2008]).

Söz konusu bilgilendirme metninde ıslahat hareketinin başlıca ilkeleri şöyle sıralanmıştır:

- Rusya'nın Müslüman ahalisinin öğrenim görmeye teşvik edilmesi,
- Onlara, teorik ve uygulamaya yönelik verilecek mesleki eğitimin yanı sıra yabancı dillerin de mükemmel bir şekilde öğretilmesi,
- Rusya'daki Müslümanların tamamının Rus okulları ve yükseköğretim kurumlarından ibaret olan tek eğitim sistemine değil, Avrupa tarzı bilimin Kur'an'a muvafık olarak öğretildiği *yükseköğretimin kaynağı olan özel Tatar* okullarına gitmeye teşvik edilmesi,
- İslam dininin çeşitli hurafelerden ve mollaların cahilce şerhlerinden temizlenmesi,
- Ana dilin edebî, ilmî ve dinî alanlarda daha fazla kullanılması ve böylece millîliğin korunması,
- Genel olarak İslam dini ve Türk milliyeti esasında ıslahatların yapılması.

Bilgilendirme metninin sonlarında bu iki gruptan hangisinin *galip geleceği* ve *Rus devletinin menfaatleri bakımından bu galibiyetin sonuçlarının neler olacağına bakılmaksızın...* [bunların her ikisinin de] *Müslümanları Rusya'dan ayırmaya yönelik girişimler olduğu* dile getirilmiştir. Bu kanaati desteklemek amacıyla 1898'de yaşanan Andıcan Ayaklanması örnek gösterilmiş; bölge valilerine, Rusya'da yaşayan Müslümanlar arasındaki toplumsal mahiyetteki her bir oluşum ya da hareketin dikkatli bir şekilde takip edilmesi tavsiye edilmiş, bu tür hareketlerin ayrıntılı bir şekilde incelenmesi hususunda da onlara tavsiyelerde bulunulmuştur (Turdiev [Erişim: 15.08.2008]).

İçişleri Bakanlığı *bu reform hareketinin mahiyet ve hedeflerinin tam manasıyla bilinip anlaşılabilmesi için* valilerden şu bilgileri toplamalarını istemiştir:

1. Yerli Müslümanlar arasındaki ıslahat fikirlerinin neler olduğu,
2. ıslahat hareketinin basındaki öncülerinin kimler olduğunun tespit edilmesi,
3. Tespit edilen bu kişilerle ilgili bütün bilgilerin (onların toplumdaki yer ve ilişkileri, mal varlıkları, tahsil gördükleri yerler, tahsil seviyeleri vb.) toplanması,
4. Onların Osmanlı Türkiye'si veya başka İslam merkezlerinden destek alıp almadıkları,
5. Bu hareketin temsilcilerinin "Jön Türkler"le ilişkilerinin olup olmadığı,
6. Yeni usul okulların nerede ve kimler tarafından açıldığı ve bu okulların yöneticilerinin kimler olduğunun tespit edilmesi (Turdiyev [Erişim: 15.08.2008]; Farxshatov 2000: 134).

Ostroumov kendisine verilen bu görevi yerine getirirken öncelikle yerli aydınların Tatarlarla, özellikle de Gaspıralı'yla olan ilişkilerine yoğunlaşır. Bunu Türkistan vilayeti askerî valilerinin ona gönderdikleri gizli bilgilendirme mektupları da doğrular. Özellikle Sırderya vilayeti askerî valisinin bu mahiyette gönderdiği mektuba göre *Tercüman gazetesinin fedakâr hamisi ve destekçisi Tuğgeneral Corabek'tir. O, yeni usul okullarla yakından ilgilenmektedir. [Öyle ki] Taşkent'e geldiğinde Gaspıralı onunla görüşmüştür* (Yusupov 1995: 86).

Çar hükûmeti, Müslümanların yaşadığı bölgelerde İslam'a baskı uygulama siyaseti izlediği için *uyanış ve bilinçlenme hareketi* kendi mecrasında ilerlemekteydi. Fakat Türkistan'da 1898 yılında gerçekleşen Dükçi İşan İsyanı, yalnızca Türkistan yöneticilerini değil, İçişleri Bakanı Dimitri Sergeyeviç Sipyagin'i de tedirgin etmeye yetti. O, bu isyanla ilgili yürüttüğü soruşturmanın raporunu Dışişleri Bakanlığına da gönderdi. Bu rapor, durumun ne kadar ciddi olduğunu ve Rus hükûmetinin de konuya gösterdiği hassasiyeti ortaya koymaktadır (Litvinov 1998: 68 – 69). Dimitri Aleksiyeviç Arapov'un belirttiğine göre (2004: 62), hükûmet ülkede meydana gelen bu tür olayların müsebbibini yurt dışındaki *düşman merkezlerinde* aramaya çalıştı. Sipyagin, yukarıda dile getirilen soruşturma çerçevesinde Rusya'nın İstanbul'daki büyükelçisinin de bilgisine başvurarak ondan da bir rapor istemiştir. Dönemin İstanbul'daki Rus Büyükelçisi İvan Alekseyeviç Zinovyev hazırladığı raporunda, Rusya'daki Müslümanlar arasında devam eden ıslahat hareketinin herhangi bir dış *Müslüman merkezinden etkilendiği* konusuna kuşkuyla yaklaştığını, bu olayın *yerli ahalinin şartlarıyla* ilgili olduğunu ve *tamamen müstakil* hareket olarak değerlendirilmesi gerektiğini söyler (Arapov –Kotyukova 2004: 62). Bütün bunlardan anlaşılacağı üzere XX. yüzyılın başlarında Rus hükûmeti, imparatorlukta yaşayan Müslümanlar konusunda oldukça tedirgindir. Hükûmetin bu tedirginliği, Müslümanlar üzerinde genel inceleme ve soruşturmaların başlamasına neden olur. Tabii ki bu süreçte, imparatorluk Müslümanları arasında değişim ve reform gayelerini ileri süren Gaspıralı ve onun *Tercüman gazetesi* de doğal olarak hükûmetin dikkat merkezine yerleşir. Hükûmetin bu doğrultuda takip ettiği siyaset çerçevesinde İçişleri Bakanlığının Emniyet Birimi, Türkistan Bölgesel Araştırma Soruşturma Birimini (Ohranka) kurar ve Türkistanlı

aydınların takip edilmesi işi daha ciddi bir şekilde yürütülmeye başlanır. Bu birim, 1907-1917 yılları arasında söz konusu bölgede, siyasi soruşturma, takip ve inceleme işlerini gerçekleştirmiştir. 1910 yılının Aralık ayında Türkistan Bölgesel Araştırma Soruşturma Birimi Başkanının Buhara'da Panislamizm hareketinin güçlendiği konusundaki bilgilendirmesinden sonra İçişleri Bakanlığı Emniyet Biriminin özel bir bürosu, bütün bölgelerdeki birimlere "bu hareketin" mahiyetinin araştırılması ve buna üye olanların takibe alınması konusunda talimat gönderir. Emniyet Biriminin verdiği bilgilere göre dinî birlik gayesinin savunucusu olan bazı meşhur Türkler ve Rusya'daki Müslümanların içerisinde yetişmiş kimi gazeteciler, *Panislamizmi yaymaya başlamış ve Müslüman Toplamları Federasyonu'na katılmak amacıyla kendi ırklarından olan boyları araştırıp bulma işine girişmiştir* (Arapov 2002: 127 – 134). Elde edilen bu mahiyetteki bilgiler sonrasında Rus İmparatorluğu'nda yaşayan bütün Müslüman aydınları, Emniyet Biriminin özel istihbarat bürosunun şüpheliler listesine dâhil edilir.

1904 yılında Çar hükûmeti ülkede yaşayan Müslümanlara yönelik yeni düzenlemeleri yürürlüğe sokar (Arapov 2001: 175). Bunun sonucu olarak 17 Ekim 1905 tarihinde kabul edilen *Dinî İnançlar Kanunu*'nun önemli bir kısmı Müslümanlara ayrılmıştır (Arapov 2001: 175-182). V. Bartold'un belirttiğine göre bu Kanun'un kabulü sonrasında *hükûmet uygulamada daha çok Rus dilini yaymaya çalışmış, millî bölgeselleşmeyi yok etmek amacıyla din işlerine daha az karışmayı tercih etmiştir* (Bartold 1966: 136). Şüphesiz hükûmetin bu politikasını N. Ostroumov ve M. Miropiyev pek de doğru bulmaz ve desteklemezler. Yukarıda da belirtildiği üzere onlara göre Ruslaştırma siyasetinin ilk önce dinden başlaması ve dinî işleri kendi idaresi altına alması gerekiyordu.

Cedit Hareketi gitgide güçlenirken Rusya'da Müslümanların yaşadığı bütün bölgelerde ona karşı bir güç, yani muhafazakâr din temsilcileri olan "kadimci"ler ortaya çıkar. Çar hükûmeti, Türkistanlı aydınların birbirleriyle çekişmesinden kendi menfaatleri çerçevesinde yararlanır. Hükûmet "eski"yi muhafaza etmek isteyen "kadimciler"i kendisi için güvenli bir güç olarak görür ve gayriresmî olarak bunları *Ceditçilere* karşı çıkıp onları takip edecek güç olarak kullanır. Bunun sonucunda *kadimciler*, *Ceditçilerin* yaptığı işler hakkında hükûmeti sürekli haberdar ettiler (Bartold 1966: 136). Hükûmetin takip ettiği bu siyaset kısa sürede meyvesini verir: Bazı bölgelerde kadimciler, kendilerinin düşmanı olarak gördükleri Ceditçilere galip gelmeye başladılar.

Rus hükûmeti Ceditçilerin faaliyetlerini takip ederken bütün dikkatini Gaspıralı'nın yayıncılık çalışmaları ve toplumsal faaliyetleri ile *Tercüman gazetesine* yoğunlaştırdı. *Tercüman gazetesi* Çarlık Rusya'sının bütün idari birimlerinde *Rusya'daki Panislamizm hareketinin temel yayın organı* (Arapov – Kotyukova 2004: 71) olarak görüldü. Bilhassa, N. Ostroumov'un bazı eserlerinde dile getirdiği düşünceleri, hükûmetin bu tutumuna delil olabilir. Çarlık yönetiminin memurları hazırladıkları raporlarda, aynı dinin mensubu olan Türk soyluları birleşmek amacına hizmet eden Panislamizm ruhunda yayınların ortaya çıktığına, bu yayınların Türk soyluları için tek bir dil yaratmak ve bu dil vasıtasıyla onları birleştirmek gayesinde olduğuna dikkat çekiyorlardı (Arapov 2002:130 – 132). Ortaya konulan bu düşünce ve değerlendirmelerin doğrudan doğruya Gaspıralı ve onun *Tercüman gazetesi*yle ilgili olduğu çok açıktır. Türkistan'daki Rus idaresi bilhassa bu konuyu oldukça ciddiye

alıyordu, çünkü imparatorluğun idaresindeki Müslüman nüfusun yarısından fazlası bu bölgede yaşıyordu.

Çar hükûmetinin memurları, Gaspıralı ve onun takipçisi olan *Panislamcılar*ın çalışmalarını şöyle değerlendirir:

[Bu hareketin üyeleri] *Panislamcılığın* gayelerini Müslümanlar arasında yaymanın en önemli yollarından birisi olarak okulu gördükleri için bütün dikkat ve çalışmalarını mektep ve medreselere yönlendirdiler. Onlar bu amaçla açtıkları okulları Rusçanın okutulmadığı millî okullara dönüştürmeyi, buralarda tahsil gören Müslüman çocuklarını öğretmenler vasıtasıyla “müstakbel Panislamcı”lar olarak eğitmeyi ve bu hareketin teşvikçilerini yetiştirmeyi; bunlarla birlikte hükûmete, genel olarak da Ruslara karşı nefret uyandırmayı hedef edinmişlerdir (Arapov 2002: 132).

Oysa Gaspıralı, yeni usul okullarda takip edilen programa Rusçanın dâhil edilmesini, yapmak istediği ıslahatların önemli noktalardan biri olarak görmüş, bunu da Türkistan Valisi Baron Vrevski'ye gönderdiği mektubunda açık açık belirtmiştir. Bundan da anlaşılacağı üzere Çar hükûmeti, Cedit Hareketi'nin çalışmalarını son derece olumsuz olarak değerlendirir ve onu yukarıdaki tarif çerçevesinde Rus devletine düşmanlık mahiyetinde bir akım olarak görür. Durum böyle olsa da Rus idareleri arasında yapılan gizli yazışmalarda *Panislamizm* hareketinin değerlendirilmesinde devlet yetkililerinin hemfikir olmadığını görmek mümkündür. Türkistan Bölgesel Araştırma Soruşturma Birimine gelen bir ihbarnamede belirtildiğine göre Gaspıralı, 1912 yılında İstanbul'da Mahmudhoca Behbudî'nin yanı sıra hanlık sistemine karşı olan ve Türkistan'da Fransa örneğinde bir cumhuriyet kurmak isteyen üç Türkistanlıyla (Muhammed Rıza, Abdurrahman İsmailzâde, Muhammed Said Hoca [Said Ahrarî]) da görüşmüştür. Bu ihbarnameye göre, yapılan görüşme esnasında İsmail Gaspıralı cumhuriyet kurma taraftarı bu üç Türkistanlıyı, yakın bir vakitte Panislamizm ve Pantürkizm gayelerini gerçekleştirmeye davet etmiş; ayrıca onlara Türkistan'da devlet kurmanın hayalden öte bir şey olamayacağını da anlatmıştır. Burada en dikkat çeken husus Gaspıralı'nın Panislamizm ve Pantürkizm gayelerini aynı anda ilerletmemek gerektiğini düşünmesidir (Turdiev [Erişim: 20.02.2007]). Gaspıralı, çok uzun süren sohbetin sonunda Mergilanlı Muhammed Rıza, Hokandlı Abdurrahman İsmailzade ve Hocendli Said Ahrari'ye bu gayelerin yerine *Türkistanlıların kendi içlerinde birleşmeleri gerektiğini* söylemiştir (Turdiev [Erişim: 20.02.2007]).

Rusya Müslümanlarının Yol Göstericisi

İsmail Gaspıralı'nın Ostroumov'la münasebeti mektuplaşma, tartışma ve buluşmalardan meydana gelir. Rusya'da yaşayan Müslümanların eğitimi ve toplumsal hayatının ıslahı konusunda Ostroumov Taşkent'te, Gaspıralı Bahçesaray'da aktif olarak çalışmışlardır. Onlar her ne kadar aynı konular üzerinde çalışmış olsalar da bu çalışmalar esas itibarıyla birbirine zıt amaçlar doğrultusundadır. Ostroumov, Nikolay İlimski'nin çerçevesini *Türkistan ahalisini Ruslara, dolayısıyla Rusya'ya yakınlaştırmak ve onları Ruslaştırmak suretiyle Rus devletinin ayrılmaz parçası hâline getirmek* olarak çizdiği şerefli bir vazifeyi yerine getirmeye çalışır (Ostroumov 1901 – 1903: 210 – 211) Gerçi İsmail Gaspıralı da Müslümanları Rusya'ya ve Ruslara yaklaştırmayı

amaçlamış olsa da o, bunu farklı bir yolla gerçekleştirmek niyetindedir. Gaspıralı'ya göre Türkistan Müslümanları, Rusların her alanda elde ettiği başarıdan yararlanmalı, ancak bunu "kim olduklarını unutmadan" yapmalıydı. *Milletin kendini koruması ve benlik duygusunu kaybetmemesi* onun düşünce ve çalışmalarının esasını oluşturuyordu.

Ostroumov Türkistan'da, misyonerlik faaliyetlerini gizli bir şekilde sürdürürken bu bölgedeki eğitim sisteminin çerçevesini de Nikolay İlminski'nin belirlediği esaslar çerçevesinde tesis etmeye çalışıyordu. Fakat eğitim sistemiyle ilgili yapmak istediklerinde arzuladığı başarıya ulaşamadı. O, bu alandaki başarısızlığına sebep olarak Müslümanlara karşı Rus idaresinin izlediği siyaseti ve Müslüman aydınların çalışmalarını göstererek kendini savunur. Ostroumov'a göre Rusya'nın Müslümanlığı görmezden gelme ve İslam dinini reddetme siyaseti izlemesi affedilemez bir hataydı. Öyle ki bu siyaset, Müslümanların önce devleti, sonra askerlik görevini yerine getirmeyi reddetmelerine, nihayetinde de onların çocuklarını devlet okullarına göndermemelerine sebep olmuştur (Ostroumov1901 – 1903: 210-211). Bunların tersten okunması durumunda Ostroumov'un asıl yapmak istediklerinin neler olduğu daha iyi anlaşılacaktır. O, her ne kadar Müslümanlar arasında ortaya çıkan itirazlara Gaspıralı'nın ve diğer Müslüman aydınların çalışmalarının sebep olduğunu (Ostroumov1901 – 1903: 211) düşünmüş olsa da aslında o, Müslümanlara hiçbir zaman çocuklarını devlet okullarına göndermemeleri yönünde bir çağrı yapmamıştır. Aksine o, Müslümanların çocuklarını devlet okullarında okutmaları düşüncesini desteklemiştir. Yine o, Müslümanların askere gitmelerini de tavsiye etmekteydi. Gaspıralı'ya göre (1891: 25) Müslümanların kendilerini sadece bu şekilde Rusya'nın tam bir vatandaşı olarak görebilmeleri mümkündü.

Ostroumov (1914, 75), Gaspıralı'yla sıkça mektuplaştıklarını, hatta Petersburg'da birkaç defa da görüştüklerini kaydeder. O, bu mektuplardan birini, yayımladığı bir makalesinde hatırlatır. Mektup her ne kadar Ostroumov şahsına yazılmış olsa da o, mektubun içeriğinden hem N. İlminski'yi hem de Sinot Başkanı K. Pobedonotsev'i haberdar etmeyi ihmal etmemiştir. Bu durum, onun İlminski ve Pobedonotsev'la olan yazışmaları yayımlandığında açığa çıkmıştır (İl'minskiy1895: 45).Gaspıralı (1905: 108), Ostroumov'un yaptığı bu işi *güveni suiistimal etme* olarak değerlendirebilir.

İsmail Gaspıralı, 1893 yılındaki Türkistan seferinde Taşkent'e de uğrar. Burada kaldığı süre içerisinde Ostroumov'la görüşme imkânı bulduğu, anılarında ondan [o sıralarda] *eğitim öğretim işleriyle uğraşan ve bu alanda uzman olan bir memur* olarak bahsetmesinden anlaşılmaktadır (Gaspıralı 1893a: 41). Fakat Gaspıralı, onunla yaptığı görüşmelerin ayrıntılarından ve sohbetlerinin mahiyetinden bahsetmez. Durum böyle olsa da 1893 yılının son günlerinde Gaspıralı'nın ona gönderdiği bir mektup, bu buluşmaya az da olsa ışık tutar. Söz konusu mektuba göre onların bu görüşmelerinin konusu "genel olarak eğitim ve Türkistan'daki eğitim" olmuştur. Bu mektupta Gaspıralı'nın Ostroumov'a Buhara ve Semerkant'ta yaptığı görüşmeler konusunda bilgi verdiği, Semerkant'ta hizmete açılacak okul hakkındaki düşüncelerini açıkladığı, bu okulla ilgili resmî inceleme sürecinin uzamasından endişelendiği ve bu konuda onun yardımını rica ettiği anlaşılmaktadır (Adeeb 1998: 180). Ostroumov, bu okulla ilgili herhangi bir girişimde bulunmamış, sonuç olarak da herhangi bir faaliyeti olmadığı

gerekçesiyle bu okul kısa sürede kapatılmıştır. Bahse konu olan mektup sonrasında onların arasındaki ilişki sona ermiştir. Bu gelişme sonrasında onların arasındaki gaye mücadelesi, *Tercüman* ve *Türkistan Vilayetinin Gazeti*'nin sayfalarında devam etmiştir. Ostroumov *Türkistan Vilayetinin Gazeti*'nde yayımlanan makaleleri daha ziyade Müslümanların, bilhassa Türkistanlıların günlük hayat tarzı ile onların dinî ve toplumsal hayatıyla ilgilidir. Bundan da Gaspıralı ve Ostroumov arasında gazeteler üzerinden devam eden mücadelenin mahiyetinin Müslümanların yaşam tarzı ile İslam dininin meseleleri olduğunu söylemek mümkündür.

Gaspıralı'nın 1893 yılında yaptığı *Türkistan* seferinden çok kısa bir süre sonra Ostroumov, kendi gazetesinde yayımladığı bir haberde, Gaspıralı'nın Buhara emiriyle yaptığı sohbe dair bilgi verir. Haberde, Gaspıralı'nın emirle Buhara Gazetesi'ni çıkarma meselesini konuştuğu kaydedilmiştir (Ostroumov 1893: 25). O, bu haberi okuduktan sonra Buhara'da gazete konusunun konuşulmadığını belirterek Ostroumov'u bu tür hassas konularda yazarken titiz davranması konusunda uyarır (Gaspıralı 1893b: 22).

N. Ostroumov, müdürlüğünü yaptığı *Türkistan Vilayetinin Gazeti*'nin en önemli rakibi olarak *Tercüman*'i görmüştür. O, hocası Nikolay İlminski'ye gönderdiği mektuplardan birinde "Tercüman'ın ilk sayısını okurken tepem iyice attı. Gazetenin bu şekilde devam etmesi beni telaşa düşürmekte" (Gasprinskiy 2006: 433) diye yazar. Ostroumov, Gaspıralı'nın makalelerini okudukça gazeteyi inceleyen sansür birimine olan itiraz ve eleştirilerini de gizlemez. Öyle ki o, *bu şekilde devam etmesi hâlinde çok kısa sürede, Müslümanların içinden gerçek mücadeleçilerin ortaya çıkabileceğini* (Gasprinskiy 2006: 434) belirtir. Neredeyse attığı her adımı hocasına rapor eden Ostroumov, ona gönderdiği mektuplardan birinde, Buhara'daki Rusya Siyasi Ajansından *Tercüman*'ın Rusların bu bölgedeki menfaatleri için oldukça tehlikeli olduğunu beyan eden bir metnin gönderilmesine yardımcı olmasını ister (Gosmanov 2006: 433 – 434). O da sadık öğrencisinin verdiği bilgilere dayanarak *Tercüman* gazetesindeki faaliyetlerin Rusya'nın Müslümanlara karşı izlediği siyasete zıt olduğunu ve buna zarar verdiğini ihtiva eden metinleri Rus hükûmetinin ilgili birimlerine göndermiştir. Bu, Ostroumov'un, Gaspıralı'nın düşünce ve amaçlarının *Türkistan*'a yayılmaması için elinden geleni yaptığını göstermenin yanı sıra hem Ostroumov ile İlminski'nin *Tercüman*'a ve onun muharririne karşı yaklaşımlarının aynı olduğunu hem de İlminski'nin sadık öğrencisine olan inancını ve desteğini ortaya koyar. N. İlminski'nin Sinot'un başsavcısı K. Pobedonotsev'e yolladığı mektupta "Ben *Tercüman* gazetesini yakından tanımıyorum ama gazeteyi Ostroumov gibi titizlikle inceleyen kardeşlerimiz var. Onların bildirdiklerine göre bu gazete, Ortodoks Rus hükûmet ve toplumuna aykırı ve bunlar için tehlikeli fikirleri ustalıkla dile getirmektedir." (İlminski 1895: 65) diye yazar. Ayrıca, İlminski'nin, Gaspıralı'nın "Milletin temelini, din ve dil birliği oluşturur." Düşüncesinin "misyonerlik ve vatanperverlik" duygusuna dayandığı (İlminski 1895: 52) sonucuna varmasında da yine Ostroumov'un onunla ilgili yazdığı mektup ve makaleleri yol göstermiştir.

Gaspıralı'yı Rusya'daki *Genç Tatarlar* Partisinin lideri gören Ostroumov'a göre o, *Türkistan* ahalisini etkilemeye çalışmış, düşünce ve gayelerini Taşkentli aydınlara da anlatarak kendi amaçları doğrultusunda birçok başarı elde etmiştir. Ostroumov, bilge ve çok iyi öğrenim görmüş birisi olarak tavsif ettiği Gaspıralı'nın (Lazzerini 1984: 83)

Müslümanların okullarını ıslah etme gayesini ve bu yöndeki çalışmalarını, Rusya Müslümanlarını hem Ruslardan hem de Rusya'dan uzaklaştırmaya ve bunlara yabancılaştırmaya yönelik faaliyetler olarak nitelendirir (Xolboyev1995: 43).

Türkistan'ın aydınlanması sürecindeki çalışmalarının en başından itibaren Gaspıralı, Rusya'da Hristiyanlıktan sonraki en önemli dinin İslam olduğunu dile getirirse de Ostroumov, Rusya'da yaşayan Müslümanlar meselesinde özel bir dikkate gerek olmadığını savunur. Böyle yaparak o, Gaspıralı'nın İslam'ın devletin nazarında bir din olması gerektiğini düşüncesine de karşı çıkmış olur. Ostroumov'a göre Rus hükûmeti, Müslümanlara yeteri kadar önem vermektedir; dolayısıyla da Gaspıralı ve onunla benzer düşünceleri taşıyanların talep ettiği yeni usulde okul ve medreselerin açılmasına, yardım ve hayır kurumları teşkil edilmesine, kütüphaneler kurulmasına gerek yoktur (Ostroumov 1901 – 1903: 246 – 247). Bu konulardaki değerlendirmelerini daha da ileri götüren Ostroumov, bu mahiyetteki şoven fikirlerin ve bunların gerçekleştirilmesi için yapılan bütün çalışmaların, Müslümanların Ruslarla bütünleşmesini engellemeye ve kendileri gibi düşünmeyenlere karşı çıkmaya yönelik olduğunu savunur.

İsmail Gaspıralı, Ostroumov'un İslam ve onun esasları hakkında ileri sürdüğü düşüncelerine *Tercüman*'daki yazılarında sürekli yer vermiş ve onun bu konularda yazdıklarına cevaplar yazmıştır. Ostroumov, *Kur'an ve İlerleme* adlı kitabında, İslam Peygamber'inin Allah adına, Mecusiliğe, Yahudiliğe ve Hristiyanlığa mensup olanları yok etmek için emirler verdiğini ispata çalışır. O, bunu yaparken dinler tarihinden yararlanarak Hz. Musa'nın Hanan kabilesini tamamıyla yok etmeye yönelik sözlerini hatırlatır. Ayrıca İslam'ın kural ve [Ostroumov'a göre] *kötülüğe dayanan* ilkelerini Gaspıralı'nın savunduğunu iddia ederek onu suçlar (Ostroumov 1901 – 1903: 200). Böyle yaparak İslam'ın *olumlu kötülüğe dayanan* bir din olduğunu göstermeye çalışan Ostroumov, Rus vatandaşlarını ve dindaşlarını bundan haberdar etmeyi onlara karşı kendi sorumluluğu olarak görür. O, Müslüman bilim adamlarının kitaplarında anlatılan *merhamet, affetme, vefa, sabır* gibi İslam'ın temel nitelikleri hakkında “... [bunlar] ... ‘Müslümanlara karşı/ Müslümanlar için ifadesi’ eklendiğinde doğrudur.” (Gaspıralı 1896: 31) değerlendirmesini yapar. Yine o, Gaspıralı'nın “Bizim dinimiz iyiliği üç yolla gerçekleştirebilir, yani amel, söz ve sadaka ile.” (Gaspıralı 1896: 31) düşüncesini “Bu ‘Müslümanlara karşı/ Müslümanlar için ifadesini kullanırsak doğrudur.” şeklinde tevil eder (Ostroumov 1883: 33, 38, 42). Ostroumov, bu düşünce ve değerlendirmeleriyle İslam'ın ve Müslümanların, diğer din ve inanç mensuplarına karşı hoşgörüsüz olduğunu göstermeye çalışır. Bu da Ostroumov'un misyonerlikle, daha doğrusu teorik misyonerlikle ilgilendiğini kanıtlar. Yine o, Müslümanların kendi dinleri hakkındaki düşüncelerini dile getirirken onların “kötülüğü oluşturan her şeyi örtbas etmeye çalıştıkları”nı söyler (Ostroumov 1883: 33). Bu sebeple o, Rus öğrencilerine, bu tür kitapları okumamalarını şiddetle tavsiye eder (Gaspıralı 1902: 46).

İsmail Gaspıralı'ya göre (1902: 46) Ostroumov, İslam hakkında yazarken ya tarihî gerçekleri bilmezden gelmiş ya da bunları kasten tahrif ederek yazılarına dâhil etmiştir. O, kendi düşüncelerini doğrudan yazmak yerine bunları, Ernest Renan ve Aloisius Şprenger gibi düşünürlerin eserlerine dayanarak bilimsel açıdan izah ve ispata çalışır. Buna karşın Gaspıralı da onun yazdıklarını eleştirirken hem 20. yüzyılın *Ostroumov gibi araştırmacılarının*, Orta Çağ polemikçilerinin art niyetli ve inkâr edici

tavır ve tutumlarını tekrar ettiklerini dile getirir hem de Tercüman'daki yazılarında Ostroumov'un İslam'a ve Müslümanlara "hoşgörüsüz" yaftasını yapıştırmak gayretinde olduğunu kanıtlamaya çalışır (Gasprinskiy 1900: 12; 1902: 46; 1904: 34, 35). O, gazetedeki yazılarıyla Ostroumov'la mücadele etmenin yanı sıra, İslam akidelerinin nasıl araştırılması gerektiğiyle ilgili düşünce ve tavsiyelerini de ortaya koyar: *Kur'an'ın mahiyetini bilmek ve kavramak için tarafsız ve geniş bir bakış açısına sahip olmak gerekir. Araştırmacı, araştırmalarını din tarihine dayanarak sürdürmeli. Bununla birlikte Kur'an ayetlerinin anlamlarını, onun mealleri ve tefsirleriyle öğrenmek zorundadır. Aksi takdirde o, Kur'an ayetlerini yanlış anlayabilir, dolayısıyla da bunları yanlış açıklayabilir* (Gasprinskiy 1902: 46). Bu düşüncelere sahip olan Gaspıralı hem inancını korumuş hem de Ostroumov gibi Rus araştırmacıların İslam ve Müslümanlar hakkındaki düşüncelerinin yanlış olduğunu dile getirmiştir.

Rusları, Müslüman âlimlerin eserlerini okumamaya davet eden Ostroumov, muhtemelen onların eserlerinin okunması durumunda kendi yazdıklarından farklı olarak okuyucuların İslam hakkında "yanlış bilgi"leri öğrenmelerinden endişe etmiştir. Bu mahiyetteki eserlerden biri, Amir Ali'nin İngilizceden Rusçaya tercüme edilerek Berlin'de yayımlanan *The Spirit of Islam or The Life and Teachings of Mohammed* adlı eseridir. Amir Ali bu eserinde Ostroumov'un düşüncelerinden yararlandığı ve "saygı sözcükleriyle yücelttiği" Batılı fikir adamlarını hem taraflı fikir yürütmekle suçlar hem de onlar hakkında *Avrupalı fikir adamları, İslam hakkında düşüncelerini dile getirirken genelde belli şeyleri tekrar ederler. Onlar İslam'ın felsefi ve ahlaki yönlerini reddeder, İslam'ın büyüklüğünü ifade eden âlimlerin eserlerini dikkate almazlar* (Syed Amir Ali 1896: III) der. Bu esere oldukça eleştirel bakan Ostroumov'a göre (1901 – 1903: 165; 1883: 49, 51), bu tür kitapları yayımladıkları için Hristiyanlar pişman olacaklardır. Böyle düşünen Ostroumov'u bilgisizlik ve taraflı davranmakla suçlayan Gaspıralı ona şöyle cevap verir:

Müslüman olmayan birinin İslam hakkında yazdıkları hiçbir engelle karşılaşmadan okunurken hangi gerekçeyle Müslümanların kendi dinleri konusunda yazdıkları kitapları okuyan Ruslar pişman olabilirler? Bu adalet mi yahut bağnazlık mı? Bir mahkemede, hâkim şahitleri dinledikten sonra sanığa da konuşma hakkı verir. Müslüman âlimler, bir sanık kadar da mı saygıya layık değildirler? Mahkemelerden ders alınız (Gaspıralı 1902:46).

Sonuç

Çarlık yönetiminin temsilcileri Gaspıralı'yı bilhassa Türkistan'daki Rus menfaatleri bakımından "tehlikeli şahıs" olarak değerlendirmiştir. Bu münasebetle onlar, ellerindeki yönetim gücünün bütün imkânlarını kullanarak onun düşünce ve gayelerinin Türkistanlılar arasında yayılmasına engel olmaya çalışmışlardır. Bunun yanı sıra onlar, Gaspıralı'yı, Çarlık Rusya'sında yaşayan *Baş Panislamcı/ Baş Pantürkist* olarak görmüş; hem onu hem de onun gibi düşünen ve onunla birlikte hareket edenleri takibe almışlardır. Çar hükûmeti Rus devletine karşı tehdit oluşturacak mahiyette bir hareket olarak gördüğü Panislamizme karşı Müslümanların yaşadığı yerlerde yürüttüğü mücadelesini, aslında Müslümanlar arasındaki uyanış ve yenileşme hareketlerini yok etmek esasında yürütmüştür. Onlar, bu mücadelede başarılı olmak için Ceditçilerin okul açmak, gazete çıkarmak, kitap yayımlamak yahut bu amaca hizmet eder mahiyetteki

diğer işlerini çeşitli yollarla başarısızlığa uğratmaya çalışmış, onların bu konuda ilerlemesine fırsat vermemiştir.

Her şeye rağmen Gaspıralı'nın düşünce ve gayelerini sahiplenen, bunlara gereken desteği veren güçler de ortaya çıkmıştır. Öyle ki Türkistanlı aydınlar arasından çıkan reform taraftarları, Batı'nın bilim ve kültüründen nasıl yararlanılacağını bizatihi kendi yaptıkları işler vasıtasıyla âdeti uygulamalı olarak göstermişlerdir. İsmail Gaspıralı'nın etkisi ve çalışmalarının rehberliği, bu aydınların da gayret, teşebbüs ve mücadeleleri sonucunda Çarlık Rusya'sında genç, aktif ve mücadeleci bir sınıf oluşmuştur.

KAYNAKÇA

- ABDİRASHİDOV, Z. (2013). İsmail Gaspıralı ve Nikolay Ostroumov: Fikirler Mücadelesi. İ. B. Belediyesi, & M. Berse (Dü.), *İsmail Bey Gaspıralı Kongresi: İslamla Yenilenme ve Birlik - 1* içinde (s. 67-73). İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi.
- ADEEB, K. (1998). *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*. Berkeley: University of California Press.
- AZİZ, K. (1968). *Ameer Ali: His Life and Work*. Lahore.
- BIGIYEV, M. J. (1912). *Khalq Nazarına Bir Nicha Masala*. Kazan.
- DEVLET, N. (1988). *İsmail Bey (Gaspıralı) (1851-1914)*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- DOWLER, W. (2001). *Classroom and Empire: The Politics of Schooling Russia's Eastern Nationalities, 1860 – 1917*. Montreal: McGill-Queen's University Press.
- EUGENE, S. (2007). *Türkistan: Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kulca Seyahat Notları* (Cilt I-II). (H. Ç. Firdevs Çetin, Çev.) İstanbul: Paradigma.
- GASPIRINSKI, İ. (1891). Müslümanlar İçin Açılmış Rus Okulları. *Tercüman*(25).
- GASPIRINSKI, İ. (1893a). Bağçasaraydan Taşkent'a Seyahat. *Tercüman*(41).
- GASPIRINSKI, İ. (1893b). İdareden Tashih. *Tercüman*(22).
- GASPIRINSKI, İ. (1897). Buhārā-i Şerif,. *Tercüman*(17).
- GASPIRINSKI, İ. (1900). Genç Tatarlar. *Tercüman*(12).
- GASPIRINSKI, İ. (1902). Yeni Teessuf Bahsi. *Tercüman*(46).
- GASPIRINSKI, İ. (1904). Tashih-i Su-i Zan. *Tercüman*(34-35).
- GASPIRINSKI, İ. (1905). Mektubat-ı Hufya. *Tercüman*, 108.
- GASPIRINSKI, İ. (1910). Kabul-i İslam. *Tercüman*(37).
- GASPIRINSKI, İ. (1911). Milliy Maişet. *Tercüman*(20).
- GASPIRALI, İ. (1912). Türk Yurdcularına. *Türk Yurdu*(7), s. 190.
- JACQUES Waardenburg (ed). (1998). *Islam and Christianity: Mutual Perceptions Since Mid-20th Century*. Leuven: Peeters.

LAZZERINI, E. J. (1973). *Ismail Bey Gasprinskii And Muslim Modernism In Russia 1878 – 1914*. Washington: University Of Washington.

LAZZERINI, E. J. (1984). From Bakhchisarai to Bukhara in 1893: Ismail Bey Gasprinskii's Journey to Central Asia. *Central Asian Survey*, 3(4), 77-88.

LAZZERINI, E. J. (1992). Beyond Renewal. The Jadid Response to Pressure for Change in the Modern Age. (J.-A. Gross içinde, *Muslims in Central Asia: Expressions of Identity and Change* (s. 3, 83). Durham/London,: Duke University Press.

MARTIN, F. (1999). *The Failure of Islamic Modernism? Syed Ameer Ali's Interpretation of Islam*. New York: Peter Lang.

OSTROUMOV, N. (1914). İdare. [Ta'ziya]. *Türkistan Vilayetinin Gazeti*(75).

SYED Amir Ali. (1988). *The Spirit of Islam or the Life and Teachings of Mohammed*. London: Darf.

ARAPOV , D., & Kotyukova, T. (2004). *Arhivniye Materialı Ministerstva Vnutrennih Del Rossiyskoy İmperii O Musul'manskom Dvijenii Naçala XX Veka* (Cilt 6). Vestnik: Vestnik İnstitutu Kennana V Rossii.

ARAPOV, D. (2001). Zakon o veroterpimosti 17 aprelya 1905 goda. D. Arapov (Dü.) içinde, *İslam V Rossiyskoy İmperii (Zakonodatel'stvenniye Aktı, Opisaniya, Statistika)* (s. 175-182). Moskva.

ARAPOV, D. (2001). İmennoy Ukaz Pravitel'stvuyuş'emu Senatu 12 Dekabrya 1904 goda. D. Arapov içinde, *İslam V Rossiyskoy İmperii (Zakonodatel'stvenniye Aktı, Opisaniya, Statistika)*. Moskva.

ARAPOV, D. (2002). *Musul'manskoye Dvijeniiye V Sredney Azii 1910 Goda (Po Arhivnim Materialam Departamenta Politsii Ministerstva Vnutrennih Del Rossiyskoy İmperii)* (Cilt 5). (A. D., Dü.) Moskva, . Sbornik Russkogo İstoriçeskogo Obş'estva. Red. Arapov D. – M., . T.5 (153). – S.127 – 134.

ARHIPOV, İ., Blohin, V., & Vetoşko, A. (1997). *İstoriya Rossii V Portretah* (Cilt 1). Moskva: Rusiç.

BARTOL'D, V. V. (1966). *İslam. Soçineniya*. (Cilt 6). Moskva: Nauka.

BATUNSKIY, M. (2007, 11 21). *M. Pravoslaviye, İslam İ Problema Modernizatsii V Rossii Na Rubeje XIX – XX Vekov*. 11 21, 2017 tarihinde www.ecsocman.edu.ru/images/pubs/. adresinden alındı

VITTE, S. (1997). *İzbranniye Vospominaniya, 1849 – 1911* (Cilt 1). Moskva: Terra.

GASPRINSKIY, İ. (1881). *Russkoye Musul'manstvo*. Simferopol'.

GASPRINSKIY, İ. (1881). *Russkoye Musul'manstvo. Mıslı, Zametki İ Nablyudeniya Musul'manina*. Simferopol'.

GASPRINSKIY, İ. (1896). *Russko-Vostoçnoye Soglaşeniye*. Bahçisaray.

GASPRINSKIY, İ. (2008, 08 17). *Zapıska Glavnomu Naçal'niku Turkestanskogo Kraya Ot İsmail Beka Gasprinskogo Po Povodu Uçebnika İ Metodov Obuçeniya Russkomu*

Yazıku V Tuzem // <http://zerrspiegel.orientphil.uni-halle.de/t522.html>. 08 17, 2016 tarihinde <http://zerrspiegel.orientphil.uni-halle.de>. adresinden alındı

GOSMANOV, M. (2006). *İsmail Gasprinskiy. İstoriko-dokumental'niy sbornik*. Kazan: Jiyen.

JURAVSKIY, A. (2000). *Hristiane i musul'mane: problemi dialoga*. Moskva: BBİ.

İVANOV, İ. (2002). *Nikolay Ostroumov. Konstantin Petroviç Fon Kaufman – Stroitel' Turkestansko Go Kraya. (1899): Liçniye Vospominaniya Nikolaya Ostroumova (Cilt 1)*. Moskva: Olma-Press.

İL'MINSKIY, N. (1895). *İz Pisem' Ober-Prokuroru Svyateyşego Sinoda K. Pobedonostsevu*. Sankt-Peterburg.

QOSIMOV, B. (2002). *Milliy Uyg'onish: Jasorat, Ma'rifat, Fidoyilik*. Toshkent: Ma'naviyat.

LITVINOV, P. (1998). *Gosudarstvo İ İslam V Russkom Turkestane (1865 – 1917) (Po Arhivnim Materialam)*. yelets.

MAKSIMOV, Ye. (2006). *Vizantiyskiye Soçineniya Ob İslame (Teksti Perevodov İ Kommentarii)*. Moskva: PTSGU.

MIROPIYEV, M. A. (1883). Kakiye Glavniye Printsipi Doljni Bit' Polojeni V Osnovu Obrazovaniya Russkih İnorodtsev – Musul'man? (Reç', Proiznesennaya Na Godiçnom Akte Turkestanskoy Uçitel'skoy Seminarii 30.08.1882 G. Prepodavatelem Seminarii G. Miropiyevım). *Turkestanskiy Sbornik* (Cilt 361). içinde Sankt-Peterburg.

MIROPIYEV, M. A. (1884). Kakiye Naçala Doljni Bit' Polojeni V Osnovu Obrazovaniya İnorodtsev: Po Povodu Broşyuri İsmail Beya Gasprinskogo «Russkoye Musul'manstvo Simferopol', 1881». *Rus'(XVII)*, s. 24 – 41.

OSTROUMOV, N. (1883). *Çto Takoye Koran? Po Povodu Statey Gg. Gasprinskogo*. (D. Kildeyeva, & M. Alima, Dü) Tashkent.

OSTROUMOV, N. (1901 – 1903). *Koran İ Progress. Po Povodu Umstvennago Probujdeniya Sovremennih Rossiyskih Musul'man* (Tipografiya Ştaba Turkestanskogo Voyennogo Okrugı b.). Tashkent: İzdaniye A. L. Kirsnera.

OSTROUMOV, N. (1908). *Sarti. etnografiçeskiye Materialı*. Tashkent.

OSTROUMOV, N. (1910a). *Kolebaniya Vo Vzglıadah Na Obrazovaniye Tuzemtsyev V Turkestanskom Kraye (Hronologiçeskaya Spravka) Kaufmanskiy Sbornik, İzdanniy V Pamyat' 25 Let, İstekşih So Dnya Smerti Pokoritelya Turkestanskogo Kraya, General-Ad'yutanta K.P. Fon-Kaufmana I go*. Moskva.

OSTROUMOV, N. (1910b). *İslamovedeniye*. Tashkent.

OSTROUMOV, N. (1914). *Vvedeniye V Kurs İslamovedeniya*. Tashkent.

SODIQOV, X. v. (2000). *O'zbekistonning Yangi Tarixi* (Cilt Birinçi Kitob. Turkiston Çor Rossiyasi Mustamlakaçılığı Davrida). Tashkent: Sharq.

TURDIYEV, SH. (2008, 08 15). *Rol' Rossii V Podavlenii Djadidskogo Dvijeniya (Po Materialam Arhiva SNB Uzbekistana)*. 02 20, 2017 tarihinde http://www.cac.org/journal/13-1998/st_15_turdiev.shtml . adresinden alındı

FARXSHATOV, M. (2000). *Samoderjaviye I Traditsionniye Şkolı Başkir I Tatar V Naçalye XX Veka (1900 – 1917 gg.)*. Ufa: Gilem.

XOLBOYEV, S. (1995). Ostroumovning javobi. *Guliston*(1), 42.

YUSUPOV, SH. (1995). *Xudoyorxon va Furqat*. Toshkent: Sharq.